
ŠTA PRAVILA NE MOGU: BELI LISTIĆI KAO POVLAČENJE PRISTANKA

RASTISLAV DINIĆ

Na izborima 2012. imali smo pokret belih listića, ako se to može nazvati pokretom, možda je bolje reći – Inicijativu za bele listiće. Cela priča je počela izjavom Srbijanke Turajlić od 23. novembra 2011: “Čini mi se da će na predstojećim izborima u Srbiji pobediti nevažeći listići, i mislim da bi to bilo dobro za Srbiju, da bi to konačno uozbiljilo političku scenu. Ne mislim da je apstinencija pravi izbor, jer apstinencija može da znači nezainteresovanost. Nevažeći listići su ozbiljna zainteresovanost i ozbiljno nezadovoljstvo.”¹ Ovo nije definicija, ali mislim da lepo povlači razliku, ili bar nameravanu razliku, između belih listića i apstinencije. Kod apstinencije jednostavno nije moguće odrediti nameru. Da li vas je mrzelo, da li ste bili lenji, da li ne pratite politiku, da li ste zaista nezadovoljni, da li je protest u pitanju – nije moguće utvrditi. A sa belim listićima bi, bar načelno, to trebalo da bude lakše: ako vas nije mrzelo da izađete na glasanje i precrtate listić, onda to znači: ja jesam zainteresovan za politiku i hoću nešto da poručim tim precrtavanjem – ne želim da glasam ni za koga. Vesna Rakić Vodinelić je na Peščaniku ponudila sledeću definiciju belog glasa. Kao što znate, terminologija na srpskom nije baš potpuno utvrđena (na engleskom je *blank vote*), obično se kaže beli listić, ali može i prazan ili beli glas. Dakle, evo definicije: “Prazan glas jeste odluka birača da izađe na biračko mesto, uzme glasački listić, ali ga vrati u glasačku kutiju ne dajući glas nikome, ili da ga modifikuje tako da postane nevažeći.”² Vladimir Pavićević je, takođe na Peščaniku, to odredio malo šire, i meni će ova šira definicija biti nešto važnija, jer se odnosi vrlo konkretno na srpsku situaciju. On ne govori isključivo o samom

¹ “Srbijanka Turajlić: Na izborima će pobediti nevažeći listići”, *Blic*, 23.10.2011.

² Vesna Rakić-Vodinelić, “Prazni glas”, *Peščanik*, pristupljeno 05.12.2017. (<http://pescanik.net/prazni-glas/>)

činu glasanja, nego smatra da je i kampanja za bele listiće takođe deo priče o belim listićima ili deo samog čina: “Slučaj *Beli listić*, u našem primeru, obuhvata: (1) kampanju za izlazak na izbore građanki i građana Srbije u okviru koje se građanke i građani upućuju na vrednost belog glasa kao načina otpora određenim zakonima, odlukama ili politikama onih koji su na vlasti; (2) takvo korišćenje svog izbornog prava u momentu kada građanka ili građanin glasa da svesno svoj glas učini nevažećim.”³

Kako gledati na bele listiće? Šta oni zapravo znače? Kako ih konceptualizovati teorijski? Pavićević kaže: beli listići su zapravo jedna vrsta građanske neposlušnosti, i to upravo po Rolsovom modelu, ili Rols-Habermasovoj paradigmati, kako je on zove. Čin građanske neposlušnosti po “Rols-Habermasovoj koncepciji” na koju se poziva Pavićević mora biti 1) javan, 2) protivzakonit, 3) nenasilan i 4) izveden u uslovima relativno demokratskog društva.⁴ Za svaki od ovih uslova postoji neko obrazloženje. Ja sad neću dublje ulaziti u to, ali možemo ukratko ukazati na neka od tih obrazloženja. Recimo, zašto mora biti izveden u uslovima relativno demokratskog društva? Zato što je to obraćanje sugrađanima, a nema nikakvog smisla obraćati se sugrađanima u autoritarnom društvu, kada oni uopšte i ne odlučuju o bilo čemu. On mora biti javan, opet iz istog razloga, jer je javno obraćanje sugrađanima, u suprotnom je nešto

drugo, na primer zahtev za izuzećem po osnovu privatne savesti, ili ono što nazivamo “prigovor savesti”. Mora biti nenasilan, jer pokazujemo svoju dobru nameru i poverenje u mogućnost institucionalnog rešenja – nismo revolucionari, ne dovodimo u pitanje legitimnost celog sistema, već se kao građani bunimo protiv jednog njegovog aspekta i apelujemo na sugrađane da prepoznaju ispravnost našeg apela.

Čini se da beli listići mogu ispuniti sve ove zahteve, izuzev jednog. Oni nisu nasilni, odvijaju se u uslovima kakve-takve demokratije. Tačno, glasanje samo po sebi nije javno, nego tajno, ali ako u “slučaj *Beli listić*” uvrstimo i kampanju, kao što predlaže Pavićević, možemo da kažemo – u redu, nema sumnje da postoji neki element javnosti. Ali šta je tu protivzakonito? I sad ćete da vidite kako se Pavićević muči da objasni da je to protivzakonito, odnosno da u nekom smislu beli listići ispunjavaju i ovaj uslov protivzakonitosti. Evo kako on to elaborira: “Rols-Habermasova koncepcija predviđa da akteri građanske neposlušnosti krše zakon, bilo isti onaj protiv kojeg je otpor usmeren, ili neki drugi zakon ili zakone, čime saopštavaju da namerno krše princip legaliteta, kako bi što jasnije ukazali da je osnovni problem u legitimnosti određenog zakona, odluke ili politike.”⁵

Postavlja se pitanje: dobro, koji konkretni zakoni se u ovom slučaju smatraju nepravednim? Pavićević odgovara: izborni zakonodav-

³ Vladimir Pavićević, “Elementi građanske neposlušnosti u slučaju *Beli listići* (I)”, *Peščanik*, pristupljeno 05.12.2017. (<http://pescanik.net/elementi-gradanske-neposlusnosti-u-slucaju-beli-listici-i/>)

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

stvo i Zakon o političkim strankama. Rekao bih da je ova teza prilično problematična. Prvo, uopšte nije jasno da li su glasači generalno pribegli belom glasu s namerom da ukažu na nepravdu jednog konkretnog ili dva konkretna zakona ili grupe zakona, odnosno izbornog zakonodavstva i Zakona o političkim strankama. Pavićević tvrdi da je nepravdu u zakonu o političkim strankama to što vam je potrebno 10 hiljada potpisa da biste formirali stranku, a na taj način se zapravo običnom građaninu otežava pristup politici. Nisam siguran da je to u nekom očiglednom smislu nepravdu.

Za građansku neposlušnost kao sredstvo apela na osećaj za pravdu sugrađana, Rols kaže da je “razložno, pod uslovom da su ostale stvari jednake, ograničiti je na slučajeve suštinskih i jasnih nepravdi”,⁶ i dodaje da bi u načelu trebalo ograničiti primenu građanske neposlušnosti na “ozbiljne prekršaje principa pravde, principa jednake slobode i na napadne prekršaje drugog dijela drugog principa, principa nepristrasne jednakosti mogućnosti”,⁷ jer je u slučaju ovih principa moguće jasno utvrditi njihovo nepoštovanje. Primeri koje Rols navodi su uskraćivanje prava glasa ili pristup izvesnim društvenim položajima određenim manjinama, uskraćivanje prava na kretanje ili na svojinu pripadnika određenih manjina, gušenje verskih prava i tome slično. Ukratko, reč je o primerima jasne diskriminacije. Imajući to u vidu, nije nimalo jasno da su zakoni na koje Pavićević tvrdi da su beli glasovi usmereni, odgovarajuća meta građanske neposlušnosti – čak

i ako primedbe koje Pavićević na njih stavlja uistinu stoje, i da oni uistinu otežavaju političko organizovanje, oni ipak nisu primer diskriminacije (nijedna etnička, verska ili bilo koja druga manjina nije njima uskraćena za pravo dato drugima) niti očiglednog ugrožavanja bilo čije slobode (tim pre što je učešće na izborima dopušteno i drugim subjektima pored stranaka).

Znači, već na ovom nivou, Pavićevićeva teza je vrlo problematična. Ali još ozbiljniji problem je protivzakonitost. Koji se uopšte zakon krši? Da bi dao odgovor na to pitanje, Pavićević pribegava jednoj analogiji, on kaže:

“Zamislimo državu D, u kojoj žive osobe g1, g2, g3 i tako dalje. Pretpostavimo situaciju u kojoj grupa nezadovoljnih građana – označimo sve nezadovoljne zajedno slovom G u državi D – odluči da se usprotivi nepravdom zakonu, Z. Građani G, inače skloni kreativnom mišljenju, odlučuju da do ispunjenja njihovih zahteva izlaze svojim biciklima na glavnu ulicu prestonice države D, koja je najprometnija ulica u celoj državi, nameravajući da se kreću toliko sporo, da njihova akcija za posledicu ima blokadu saobraćaja. Uredivši stvar tako da nijedan biciklista pojedinačno ne krši zakon, svi zajedno ipak onemogućavaju saobraćaj u najprometnijoj ulici prestonice države D. Kumulativni efekat ovakvog delovanja građana g1, g2, g3 i tako dalje, biće blokada saobraćaja,

6 Džon Rols, *Teorija pravde* (Podgorica: CID, 1998), str. 338.

7 Ibid.

čime niko od građana ne krši nijedan od zakona. Svi zajedno, međutim, blokiraju ulicu, čime deluju tako da sprečavaju delovanje zakona kojim se uređuje pitanje regulacije saobraćaja. Zajedničkim delovanjem, građani G izvirgavaju izvrsna pravila, kojima se uređuje saobraćaj u gradu, i suštinski remete ili krše zakon koji bi to trebalo da spreči. Ovo kršenje zakona može se podvesti pod građansku neposlušnost. Građani G, što je veoma čest slučaj u primerima građanske neposlušnosti, u ovom slučaju namerno stvaraju kreativnu tenziju, koja nosioce vlasti, prema kojima je usmeren zahtev ka izmeni ili povlačenju nekog zakona, gura u ugao nemoći, ili neznanja kako da se reaguje.”⁸

250

I onda Pavićević kaže – slično je i sa belim listićima:

“Sličan (ne i identičan) efekat imaju beli listići u Srbiji 2012. godine. Njima se remeti:

(1) uobičajeni redosled očekivanih radnji građana time što se uvodi aktivnost koju izborno zakonodavstvo ne prepoznaje kao moguću opciju na glasačkom listiću;

(2) institucija demokratskih izbora, njihov ishod i formiranje Vlade.

Time se remete pravila, a predstavnici vlasti, što je i očigledno prema njihovim dosadašnjim reakcijama, ne znaju kako da reaguju osim što negoduju čim se pomene ideja belih listića. Slučaj belih listića, dakle, ne predstavlja tipično kršenje zakona već delanje koje je ekvivalentno kršenju zakona i kojim se stvara kreativna tenzija u odnosu na deo zakona kojima je uređen proces glasanja u Srbiji. Kumulativni efekat ovakvog delanja može biti veliki broj nevažećih listića poput velikog broja biciklista u slučaju države D. U slučaju belih glasova taj efekat jeste zahtev za izmenom tačno određenih zakona koji građani šalju nosiocima vlasti, a čime su nosioci vlasti nužno oslabljeni usled krnjeg legitimiteta koji imaju nakon izbora.

Može se reći da slučaj belih listića predstavlja kršenje dela baš onih zakona koji se nastoje i promeniti što, po mom sudu, bele listiće, prema ovom kriterijumu, svrstava u direktnu građansku neposlušnost, što nas vodi u pitanje nije li slučaj belih listića jedan od jaasnijih, pa i tipičnih primera građanske neposlušnosti. Argument je, po mom sudu, veoma jak, pa bele listiće označavam građanskom neposlušnošću i u odnosu na kriterijum kršenja ili povrede zakona.”⁹

⁸ “Elementi građanske neposlušnosti u slučaju Beli listići (II)”, *Peščanik*, pristupljeno 05.12.2017. (<http://pescanik.net/elementi-gradanske-neposlusnosti-u-slucaju-beli-listici-ii/>)

⁹ Ibid.

Zanimljivo je kako Pavićević koristi razne eufemizme da bi objasnio šta zapravo rade beli listići: oni remete, pa oni stvaraju kreativnu tenziju itd.; ali, normalno, ne krše ništa, ne krše nijedan zakon i to je problem za Pavićevićevu tezu. Rols sasvim jasno definiše građansku neposlušnost kao “javni, nenasilni, mada svjesno politički čin suprotan zakonu, koji se obično izvodi sa ciljem da izazove promjenu u zakonu ili politikama vlasti”.¹⁰ Na drugom mestu: “Čin građanske neposlušnosti je uistinu akt koji je protivan pravu, makar u smislu da oni ljudi koji su uključeni u čin građanske neposlušnosti ne postavljaju jednostavno test-slučaj za odluku o ustavnosti...”¹¹ Test-slučaj je kada vi očekujete da Ustavni sud presudi na način koji vi smatrate ispravnim, samo morate da mu date povod da se on izjasni, i onda tako kalibrirate neki slučaj – to su radile aktivističke grupe, kao u slučaju Roze Parks, koja je sela u “belački” deo segregiranog autobusa. I onda, da biste dobili izjašnjavaње, da biste naterali Ustavni sud da se izjasni o tom pitanju, na način koji očekujete da će biti ispravan, vi “orkestrirate” slučaj koji će dovesti do ovog izjašnjavaња. Ali oni koji se upuštaju u građansku neposlušnost, spremni su da se suprotstave zakonu čak i ako sud odluči da ga sprovede ili ako odluči da sprovede nepravedan zakon. Zakon je prekršen, ali vernost vladavini prava se izražava javnom i nenasilnom prirodom samog čina, kao

i spremnošću da se podnesu zakonske posledice sopstvenog čina. Ovo sam izdvojio zato što je za Rolsa jako bitno da vi lično podnesete te posledice. Vi na taj način pokazujete – to ćemo videti malo kasnije, to je jako bitno i za Habermasa – na taj način dakle pokazujete da vaš protest nije frivolan, da nije arbitraran, da nije hirovit, već da skrećete pažnju na nešto bitno. To je bitno kada ne možete da se pouzdate u institucije i onda sami morate da interpretirate zakon i budete spremni da podnesete teret demonstracije da je u pitanju ozbiljna interpretacija, odnosno da je sadašnja interpretacija pogrešna. “Mi moramo da platimo izvjesnu cijenu da ubijedimo druge da naši činovi imaju, po našem promišljenom stavu, dovoljnu moralnu osnovu u principima zajednice”¹² – tako Rols. Na istu temu, Habermas: “Ako se eliminiše sav lični rizik, moralni osnov za protivzakonski protest postaje sumnjiv. Time se narušava i delotvornost apela koji se njima upućuje.”¹³ Povrh toga, Habermas skreće pažnju na nužnu nejasnost pozivanja na savest i zahteva od onih koji pribegavaju građanskoj neposlušnosti da skrupulozno prouče svoje motivacije, jer uvek postoji mogućnost da se one zasnivaju na “elitističkom stavu ili narcističkom impulsu”.¹⁴

Dakle, izuzetno je važno za oba autora na koje se poziva Pavićević da morate da platite cenu da bi vaš apel zaista bio javan i da bi bio

¹⁰ Džon Rols, *Teorija pravde* (Podgorica: CID, 1998), str. 331.

¹¹ Ibid., str. 332.

¹² Ibid., str. 334.

¹³ Jürgen Habermas, “Civil Disobedience: Litmus Test for the Democratic Constitutional State”, *Berkley Journal of Sociology*, Vol. 30 (1985), str. 106.

¹⁴ Ibid., 105

ozbiljan i da bismo imali razloga da verujemo da je zasnovan na zajedničkom shvatanju pravde, a ne na vašem ličnom shvatanju morala. Dakle, ne na vašem ličnom religijskom ubeđenju, na primer, ili na specifičnom ličnom moralnom ubeđenju, kao što je pacifizam, i tako dalje. Poenta je u sledećem: nema nikakve cene koja se plaća u slučaju belih listića, ili bar tako izgleda na prvi pogled, vratićemo se kasnije na to. Svakako nema zakonske sankcije. Toliko, bar za sada, o Pavićeviću i stanovištu da su beli listići, bar u konkretnom slučaju, u Srbiji 2012, bili čin građanske nesposlušnosti.

Ali postoji i drugo tumačenje belih listića, takođe zanimljivo. Ko je pratio tu debatu, zna da su postojali vrlo ostrašćeni protivnici belih listića i meni se čini da je tu dominirala jedna pozicija koju sam ja nazvao “pozicijom pravila igre”. Kako ona izgleda? Ovako piše Teofil Pančić, očigledno polemišući sa Turajlić:

“Nikakvi nevažeći listići nikada nisu, i nikada neće pobediti, čak ni simbolično, u bilo čemu, a najmanje je to moguće u višestranačkoj parlamentarnoj demokratiji, u kojoj se održavaju pluralistički izbori... Na izborima pobeđuju i vlast formiraju isključivo oni za koje glasa većina građana koji a) izađu na izbore, b) na tim izborima zaokruže ime neke od ponuđenih lista. Ostanak kod kuće ne predstavlja ništa, samo manifestaciju svojevrsne građanske neodgovor-

nosti – na koju građani, doduše, imaju pravo, glasanje nije niti treba da bude zakonska obaveza – ali koju ne treba romantizovati, nego je nazvati pravim imenom. Parlament ove zemlje ima 250 poslanika. Većinu čini njih 126. Zakon ne predviđa da popunjavači nevažećih listića, koliko god da ih bude, dobiju svoje poslanike i poslaničku grupu, pa da budu deo vlasti, ili pak skupštinska opozicija. Misliti da je baš dan opštih izbora mesto i prilika za ovu vrstu simpatičnog demonstriranja sistematskog, a opet, vansistenskog nezadovoljstva političkom klasom, naprosto znači tvrdoglavo ne želeći da imaš pojma šta znači život u parlamentarnoj demokratiji, sa svim njenim pravilima igre.”¹⁵

Mislim da je ovo ključno:

“Kako, uostalom, jedan potez koji je sam po sebi vrišteće neozbiljan, detinjast i antipatično razmažen, koji, naime, populistički ugađa jednoj posebnoj vrsti malograđanskog narcizma, nastupajućeg pod devizom: niko u postojećoj ponudi nije dovoljno dobar za moje, oh, tako otmeno visoke kriterijume, može bilo koga da uozbilji?”¹⁶

Zanimljiv momenat je ovo insistiranje na detinjastosti, “antipatičnoj razmaženosti”. Oči-

¹⁵ Teofil Pančić, “Politika infantilizacije=infantilizacija politike”, *Vreme* br. 1086, 27. oktobar 2011

¹⁶ Ibid.

gledno je da Pančić tretira bele glasače kao decu i to razmaženu decu. Obratite pažnju na objašnjavanje pravila biranja poslanika: “Srbija je parlamentarna demokratija”, “parlament ove zemlje ima 250 poslanika”, “samo oni koji zaokruže neku od postojećih lista mogu uticati na formiranje vlasti”. Ko to ne zna? Srbijanka Turajlić to ne zna? Vesna Rakić Vodinelić? Kome se to objašnjava? Sumnjam da iko od istaknutih zastupnika belih listića ne zna koliko poslanika ima u srpskoj skupštini, kako se oni biraju, i da precrtavanjem listića nećete izabrati vladu. Pa naravno, rekli bi oni, zato to i radimo. Dakle, ima nekog čudnog, hajde da kažem, paternalizma, kao da im Pančić objašnjava pravila igre koja oni ne znaju. Vratiću se na to kasnije, ali zapamtite ovaj utisak, ovaj paternalistički momenat. Ima tu još nečega: ovaj čin je “antipatično razmažen”. Teofil je napisao nekoliko tekstova na tu temu, i drugi su pisali na njegovom tragu, i često se u svim tim tekstovima ponavlja ta optužba za narcizam, za razmaženost, za detinjastost.

Šta je suština ove optužbe? Mislim da je to ista stvar koja stoji i iza Rolsovog i Habermasovog insistiranja na kršenju zakona kao uslovu “ozbiljnosti” moralnog apela; ista zabrinutost stoji iza Rolsovog i Habermasovog insistiranja da u građanskoj neposlušnosti moramo da preuzmemo odgovornost, to jest moramo da prihvatimo posledice svoje protivzakonite akcije, jer mi time dokazujemo da naš čin nije bio samo privatan, da razlog nije bio samo “ja ne želim da narušim svoj integritet”, ili, kako kaže Teofil Pančić – “niko u postojećoj ponudi

nije dovoljno dobar za moje, oh, tako otmeno visoke kriterijume”. Ja imam neki visoki moralni integritet, i ne želim da prljam ruke glasajući za neku od ovih odvratnih opcija. Ali to je u izvesnom smislu privatan razlog. Vi se izuzimate iz prljave politike, ali zapravo to nije nikakav politički čin – tako bar tvrdi Pančić. Niti ste prekršili zakon, niti je jasno da vaše motivacije nisu – hajde da damo toliko Pančiću – nije jasno da nisu frivolne, ili – kako bi Habermas rekao – elitističke i narcističke. Možda zaista motivacija može da bude neka vrsta naivno shvaćenog moralnog čistunstva.

Idemo dalje. Ivan Milenković u svom tekstu, pisanom nešto posle onog Pančićevog, iznosi vrlo sličan argument: “Čin precrtavanja listića ne proizvodi, niti zbog svoje unutrašnje protivrečnosti može da proizvede bilo kakav učinak. U pravilima igre, naime – a demokratija je *poštovanje pravila igre*”, obratite pažnju na ovu frazu, “nigde ne stoji da precrtani listić, da bilo koja količina precrtanih listića znači bilo šta bilo kome”.¹⁷ I tu je kraj priče. Kod Pančića smo videli da on smatra da se treba baviti politikom u okvirima tih pravila igre, institucionalnih pravila igre. Ali Milenković, čini mi se, iznosi jednu još jaču tezu. Mislim zapravo da i Pančić iznosi tu tezu, ali ne tako jasno formulisano. Ovo je jača teza ili bar eksplicitnije formulisano. Beli listić ne samo da ne postiže ništa, nego on *ne znači* ništa, on nema nikakvo značenje. Šta je u suštini ove teze?

Postoji nešto što je Rols svojevremeno ustanovio u jednom svom ranom tekstu, jedna razlika koju je postavio između takozvanih sumar-

17 Ivan Milenković, “O demokratiji koja će doći”, *Vreme* br. 1092, 8. decembar. 2011.

nih pravila i pravila prakse. I sad, kad Pančić i Milenković govore o pravilima igre po kojim se odvija demokratija, na šta od ova dva oni zapravo misle i kakve su posledice kršenja ovih pravila? Kakva je razlika? Prvo da vidimo koja je to razlika. Sumarna pravila su – ovo je, otprilike, rekapitulacija Rolsove tvrdnje – statističke generalizacije, ona su logički sekundarna u odnosu na konkretne slučajeve. Ona su smernice ili pomagala ili maksime.¹⁸ Mogu se prekršiti ili zaobići u konkretnim slučajevima, na utilitarističkim osnovama ili na osnovu razboritosti. Tako kad se ispriča ništa nije jasno. Ali da probamo ovako. Sumarna pravila su neka vrsta, kako on kaže, smernica ili pomagala ili maksima. Znači, imate neko pravilo do koga ste došli generalizacijom. Recimo, razmislite o sledećem pravilu, to je ono što piše u kupeu svakog voza na svetu: “Ne naginji se kroz prozor dok je voz u pokretu”. Da li se uvek pridržavate tog pravila? Pa mislim da se niko uvek ne pridržava. A da li treba uvek da se pridržavate? Pa, zapravo ne. Da li to jeste neka vrsta pravila? Jeste, učimo decu tom pravilu. I čak decu učimo prilično dogmatski, zato što smatramo da deca još uvek ne mogu da prepoznaju odgovarajuće izuzetke i situacije kada od pravila može da se odstupi. Ali, čim malo porastu, ona shvate da postoje situacije u kojima je dopušteno prekršiti to pravilo. Zašto? Zato što je to jedno sumarno pravilo. Otprilike, ono kaže: “Velike su šanse da udariš glavom u banderu kada je voz u pokretu, ako se nagneš kroz prozor”. Ili: prevelike su šanse da bi rizikovao. Ali u slučajevima kada

je jasno da šanse nisu velike, nemaš nikakvog razloga da se ne nagneš kroz prozor. Zašto ne biste prekršili pravilo? Uopšte nije sigurno da ste uradili bilo šta pogrešno. Naprotiv, to pravilo se može prekršiti u konkretnim slučajevima kada za to ima razloga, ili, kako Rols kaže, na utilitarističkim ili na razboritim osnovama. To znači, zato što generalno donosi korist najvećem broju ljudi u konkretnom slučaju, ili zato što je za vas prosto razborito ili razumno da u tom slučaju prekršite pravilo. Naravno da nećete da se naginjete kroz prozor kad ovaj prolazi pored bandera ili pored drugog voza, ali kad to nije slučaj, onda to i nije neki problem. Ali načelno, naravno, bolje je pridržavati se tog pravila, ne predlažem vam da ga kršite.

Postoj i druga vrsta pravila, a to su pravila prakse. I kako kaže Rols, ona delimično definišu praksu o kojoj je reč i ne mogu se prekršiti na utilitarističkim osnovama, jer logički prethode odlukama u konkretnim slučajevima. Šta znači da ona “logički prethode odlukama u konkretnom slučaju”? Evo šta kaže Rols: “Šta god da je osoba uradila, to se ne može opisati kao krađa baze ili omašaj ili izvlačenje šetnje” – to su sve termini iz bejbola: *stealing a base*, *striking out*, *drawing a walk*... ko je gledao zna, ja nisam nikad, ali sam čitao ovaj tekst, pa znam – “osim ako se istovremeno može opisati i kao igranje bejbola, što pretpostavlja postojanje na pravilima zasnovane prakse koja konstituiše ovu igru. Ova praksa logički prethodi ovim slučajevima. Ako nema ove prakse, termini koji referiraju na njom specifikovane činove nemaju

¹⁸ John Rawls, “Two Concepts of Rules”, *The Philosophical Review*, Vol. 64, No. 1 (Jan., 1955).

smisla”.¹⁹ Zamislimo nekog, kaže Rols, ko bi usred bejzbol utakmice pitao da li može imati 4 umesto 3 udarca. Pravilima je uređeno da imaš pravo na tri udarca. E sad, kaže Rols, šta bi bilo kada bi neko pitao: “A je l’ mogu ja da dobijem četiri umesto tri?” Možda bi nama prijemčiviji primer bio da zamislimo nekog ko u fudbalskoj utakmici dobije da izvede penal, i on pita: “A je l’ mogu rukom da gađam gol, pošto mi je lakše, precizniji sam kad gađam rukom.”

Poenta je u sledećem: pravila prakse uopšte nisu prekršiva. Ako biste ih prekršili, vi naprosto uopšte više ne biste učestvovali u praksi o kojoj je reč. Zamislite fudbalera koji bi uzeo fudbal u ruke i nastavio da trči terenom. On fizički, naravno, to može da uradi, ali on više ne igra fudbal. Dodirnuti loptu rukom u fudbalu je penal, ali ništa nije penal izvan igre fudbala. Ako me udarite, ili ja vas, izvan igre, onda je to nešto drugo: to je možda krivično delo ili povreda, ali nije penal. Ništa nije faul, ništa nije korner, izvan igara u kojima ti pojmovi imaju smisla. Zamislite da igramo košarku i lopta izleti iza koša. I ja kažem: “Korner!” Šta biste mislili o meni? Ili da sam blesav, ili da prvi put u životu igram košarku, ili da sam pao s Marsa. Ali zašto? Da li je to *kršenje* pravila košarke? Pa nije, nego naprosto ništa nije korner izvan fudbala. U košarci ne postoji takva stvar kao što je korner. Međutim, izvan bilo koje igre postoji mogućnost da se nagnemo kroz prozor voza u pokretu. Mi možemo da opišemo taj čin izvan bilo koje konkretne prakse, i onda možemo da zaključimo da ti činovi generalno donose nekakvu, utilitaristički mereno, štetu, i da ih zbog

toga zabranimo. Ali možemo da ih opišemo pre bilo kakvih pravila. Zato konkretni slučajevi u slučaju sumarnih pravila logički prethode pravilima, a u slučaju pravila prakse, pravila logički prethode slučajevima, jer su slučajevi *opisivi* tek u terminima pravila.

Rols onda kaže, kada je reč o pravilima prakse – pojedinačna pravila se ne mogu pravdati utilitaristički. Mi možemo neka pravila da opravdamo utilitaristički; mnoga se pravdaju tako: ne nagnjite se kroz prozor dok je voz u pokretu, jer ćete poginuti. Ali pravila prakse ne mogu da se neposredno pravdaju utilitaristički. Ono što možemo jeste da biramo između celih praksi – ne pojedinih pravila, pojedina pravila su delovi kompleksnih praksi. Možemo da biramo koju ćemo od kompleksnih praksi izabrati: da li ćemo, na primer, izabrati savremeno pravosuđe, koje sadrži *habeas corpus*, pretpostavku nevinosti, pravo na advokata, i tako dalje, ili ćemo preki sud ili krvnu osvetu – to su neke kompleksne prakse koje možemo da poredimo na utilitarističkim osnovama. Ali ne možemo unutar jedne prakse da pravdamo pojedina definišuća pravila nekakvim utilitarističkim računicama, jer ta pravila tek definišu praksu, ona se ne pravdaju na utilitarističkim osnovama.

Rols nije bio utilitarista, ali u ovom tekstu se bavi odbranom utilitarizma ili, pre, daje jednu argumentativnu strategiju odbrane utilitarizma od nekih prigovora. Svi znate šta je utilitarizam? Moralna teorija koja kaže da je ispravno činiti ono što vodi najvećoj sreći najvećeg broja ljudi, u najklasičnijoj i rudimentarnoj definiciji. Utilitarizam je vrlo privlačna

19 Ibid., str. 25.

teorija, na prvi pogled, vrlo je zdravorazumski, i mi često razmišljamo utilitaristički o raznim stvarima, posebno u politici i u pravnom sistemu. Međutim, problem je kad dođemo do nekih konkretnih praksi, gde se utilitarizam jako sukobljava sa nekim našim duboko usađenim intuicijama. Recimo, vi mi pozajmite 10 dolara, pod uslovom da vam obećam da ću da vam vratim. Ja, naravno, obećam da ću da vratim. Dogovorimo se da se vidimo sutra da vam ja vratim 10 dolara. Međutim, vidimo se i ja vam kažem: “E, izvini, ne mogu da ti vratim 10 dolara, zato što sam, kad sam došao kući, razmislio i napravio sam utilitarističku računicu šta će doneti najveću sreću najvećem broju ljudi, i zaključio sam da ti već imaš dovoljno para, i da 10 dolara tebi neće ništa značiti. Ali ako uplatim za decu iz Afrike, to će njima značiti. To će doneti veću sreću većem broju ljudi. Tako da sam odlučio da je, utilitaristički gledano, bolje da ne održim obećanje.” Šta je problem sa ovakvim rezonovanjem? Pa ovakve razloge možemo da navedemo protiv dobrog broja svojih obećanja. Ali poenta obećanja, između ostalog, jeste upravo to da ne možete da navedete takva opravdanja za njihovo kršenje. Ja sam obećao da vratim *pare tebi*, a ne detetu iz Afrike. Možda je utilitaristički gledano stvarno bolje, možda će detetu više koristiti, ali njemu nisam obećao, a tebi sam obećao, prema tebi imam obavezu. I onda su se utilitaristi premetali preko glave da objasne kako je tako nešto moguće, smišljali su različita, manje ili više – uglavnom manje – ubedljiva objašnjenja. I onda je Rols došao i rekao: ne razumete, obe-

ćavanje je praksa i jedno od pravila te prakse je da se obećanja ne mogu kršiti na utilitarističkim osnovama. Jednostavno: ako učestvujete u igri obećavanja, to znači da ne možete da dajete utilitaristička opravdanja za kršenje konkretnih obećanja. Ako pokušate da date utilitaristička opravdanja za kršenje obećanja, kao što sam ja sad pokušao, onda je to isto kao i pitanje – “je l’ mogu ja da gađam rukom kada izvodim penal u fudbalu”. Dakle, Rols kaže, “na isti način, osoba koja je pitala da li može da prekrši obećanje na utilitarističkim osnovama, ili na osnovu lične koristi, pokazala je time svoju nekompetentnost u igri ili praksi obećavanja, koja eksplicitno isključuje mogućnost upravo takvog opravdanja”.²⁰ E sad, ovde ima jedan dobar odlomak, malo je duži, iz teksta Nadala Arviva, koji dobro ilustruje ovo o čemu smo razgovarali, razliku između sumarnih pravila i pravila prakse. On kaže:

“Uporedimo: ako uznemiravam vaš mir puštajući glasnu muziku preko cele noći, a postoji zakon protiv toga što činim, može se s pravom reći da ja kršim zakon. Jasno je da ništa u opisu ovog slučaja ne zavisi od postojanja takvog zakona. Zapravo, često pojavljivanje takvih komšijskih sukoba je možda *indukovalo* relevantno zakonodavstvo, zakonodavstvo takoreći ‘odozdo nagore’. Štaviše, ako bi nečije rutinsko ponašanje odjednom počelo da se računa, po novodonesenom zakonu, kao kršenje zakona, on time ne bi narušavao konstitutivni standard onoga što

20 Ibid., str. 16.

čini: on bi radio isto što i ranije, samo što bi sada postojao zakon koji to zabranjuje. Zamislimo da postoji zakon prakse obećavanja, po kojem ne smete da se pozivate na utilitaristički princip kako biste opravdali kršenje obećanja. Nasuprot prethodnom primeru, u ovom slučaju vi (logički) *ne možete* prekršiti zakon, jer da bi ovaj slučaj uopšte bio slučaj kršenja obećanja, praksa obećavanja sa svojim pravilima – pravilima koja definišu, između ostalog i oblike prihvatljivih izgovora, oblike kršenja obećanja – mora već biti na svom mestu. Logički prioritet pravila prakse, smisao u kojem su pravila prakse *konstitutivna*, znači da ako ih se ne pridržavate, vaše se ponašanje naprosto neće računati kao učešće u praksi. Stoga možemo razlikovati dve vrste kršenja pravila: kršenje sumarnog pravila je izvođenje čina koji zakon, sticajem okolnosti, zabranjuje, dok se kršenje pravila prakse svodi na neuspeh u učestvovanju u aktivnosti koju pravilo (delom) definiše. Ovdje je bitan smisao u kojem se pravila prakse *ne mogu prekršiti*: ako su ta pravila konstitutivna za aktivnost koju definišu, mi padamo ili unutar ili izvan nje – ili učestvujemo u tako definisanoj aktivnosti i stoga se pridržavamo pravila prakse, ili radimo nešto sasvim drugo. Ovo je u skladu s činjenicom da je naša reakcija na to što se neko zapravo poziva na utilitaristički princip kako bi oprav-

dao kršenje obećanja, reakcija nerazumevanja (ili shvatanja toga kao šale) pre nego prekora.”²¹

Ako se sada vratimo na Pavićeviću analogiju između kreativnih i neposlušnih biciklista sa jedne strane, i “belih glasača” s druge, možemo uočiti još jedan razlog zašto ona ne uspeva – naime, voziti bicikl prometnom ulicom je radnja čiji opis logički prethodi bilo kakvim pravilima koja je mogu regulisati (baš kao što je to i glasno slušanje muzike tokom cele noći). Takvo pravilo može postojati – gradska vlast može odlučiti da zabrani svaku vožnju bicikla po najprometnijoj ulici u državi, i u tom slučaju bi ovakva vožnja zaista kršila zakon. Ali čak i kada bi takav zakon postojao (a u Pavićevićevom primeru ne postoji) – onaj ko bi ti činio, činio bi istu stvar, i proizvodio isti efekat, kao i da takvog zakona nema. Baš kao što bih ja uznemiravao svoje komšije čak i kada ne bi bilo zakona koji reguliše noćno puštanje muzike. Zapravo, kako Arviv primećuje, ako bi takvi slučajevi bili brojni, oni bi mogli indukovati promenu relevantnog zakonodavstva “odozdo nagore”.

Ali stvari stoje drugačije sa belim glasovima. Ubacivanje papira u kutiju samo po sebi ne može se opisati kao glas (kao što trčanje po bejzbol terenu, van toka bejzbol utakmice, ne može konstituisati “krađu baze”, a izbacivanje lopte preko linije koja se nalazi između gola i najbližeg ugla terena, izvan toka fudbalske utakmice, ne konstituše korner). Glasanje na parlamentarnim izborima je aktivnost (deli-

21 Nadav Arviv, “Autonomy Here and Now: Cavell’s Criticisms of Rawls”. *European Journal of Pragmatism and American Philosophy* 2 (2010), str. 189.

mično) konstituisana pravilima institucije glasanja, koja između ostalog određuje i šta se ima smatrati važećim glasom, a šta ne, i beli glasovi se jasno ne mogu smatrati važećim, već se, u skladu sa relevantnom legislativom, smatraju nevažećim. Dakle, može se reći da glasanje belim glasom prosto ispada iz prakse glasanja, ono predstavlja neuspeli čin glasanja.

Meni se čini da zapravo i Pančić i Milenković ciljaju na ovo, kada govore o tome da beli listići ne razumeju pravila igre. I ovo objašnjavanje, uporno objašnjavanje izbornih pravila: pa da biste izabrali poslanike, morate da zaokružite nekog ko je na listiću, pa onda oni mogu da odu u skupštinu, pa tamo biraju vladu, a ako precrtate listić, nećete nikog da izaberete – to je kao da objašnjavate detetu pravila bejzbola, kao da objašnjavate nekome ko nikad nije igrao fudbal pravila fudbala. Jednostavno, teza je zapravo da beli listići ispadaju iz prakse glasanja, iz igre glasanja na izborima, zato Milenković i kaže: “beli listić nikome ništa ne znači”, jer kako može da znači ako su konstitutivna pravila logički primarna u odnosu na konkretne slučajeve. Naprosto, nije u pitanju *kršenje* nekog pravila, zaista, ne krši se nijedno pravilo, ne krši se zakon, nego jednostavno beli listići ispadaju iz prakse. To je *nekompetentno* učestvovanje u praksi glasanja.

E sad, evo nekih primedbi na Rolsovu konceptualizaciju pravila prakse, koje je izneo američki filozof Stenli Kavel. Kavel kaže: moralni život nije poput igara. On nema unapred postavljena pravila, niti sudije koje odlučuju o tome šta jeste a šta nije u skladu sa ovim pra-

vilima. U igrama postoji jasna razlika između definišućih pravila i savetodavnih pravila – to je ono što treba da uradimo; recimo, kada igramo šah, počni otvaranje izbacivanjem prvog pion-a za dva mesta. To je često otvaranje. Zašto? Pa zato što je praktično, zgodno je, posebno za početnika. Ali uopšte ne morate tako da počnete igru, a još uvek možete igrati šah. Možete da počnete na neki drugi način. U moralnom životu, međutim, ova razlika nije unapred zadata: razlika između onoga što morate da uradite i onoga što treba da uradite. To je nešto što se utvrđuje u konkretnim slučajevima. “Deo onoga što bi se moglo nazvati pravilima”, piše Stiven Malhol, “u pravilniku za jednu igru, rešava pitanje onoga što će se računati kao potez u igri, kako će se rešavati rasprave oko toga da li se konkretan čin treba takvim smatrati kada se javne neke eventualnosti, te kakve su kazne i odbrane na raspolaganju onima koji načine takav potez. Bez ovog unapred postavljenog zajedničkog znanja, igre se ne bi mogle igrati, a sudije ne bi mogle obavljati posao koji obavljaju. Ali moralno ponašanje ne može biti praktikovano na ovaj način, i moralni sukob ne može biti rešen pozivanjem na bilo šta slično pravilima prakse. Jedan čin poput davanja obećanja nije analogan jednom potezu u igri, jer u takvim kontekstima, pitanje šta je tačno učinjeno – koji je ‘potez’ povučen, kakva ‘odbrana’ ponuđena – nije unapred rešeno, već je otvoreno pitanje”.²²

Šta to znači? Obećanja se daju u nekim kontekstima i postoje različiti izgovori koje možemo da navedemo za njihovo kršenje. Neki od

22 Stephen Mulhall, “Promising, Consent, and Citizenship: Rawls and Cavell on Morality and Politics”, *Political Theory*, 25:2 (1997), str. 178.

njih mogu biti ubedljivi. Ja sam dao taj primer sa detetom u Africi: ja sam obećao da ću da ti vratim 10 dolara, a onda sam na putu ka tebi video predstavništvo UNICEF-a i ušao sam tamo i dao sam 10 dolara; i sad kažem: “napravio sam utilitarističku računicu, i nešto tu nije sasvim u redu”. Ali većina slučajeva obećanja, mislim da to znamo iz svakodnevnog života, ne razrešava se ovako lako, niti pada na jednu ili drugu stranu. Zapravo, većina slučajeva obećavanja ili kršenja obećanja, sa nekim razlozima, zapravo spadaju u neki domen u kome imamo neke sukobljene konsideracije, za koje nije jasno da postoji jedan nesumnjivi način ili pravilo kako ih treba odmeriti. “Hej, izvini, dogovorili smo se da idemo u boskop danas u 8, ali razboleo mi se pas, i morao sam da ostanem da ga negujem.” Da li je to dobar izgovor? Neki bi rekli da, neki ne, puno zavisi od konkretnog konteksta. I tu zapravo možemo da zauzmemo – to je, u stvari, Kavelova tvrdnja – različite pozicije, i da te pozicije ne budu same po sebi nerazložne ili nekompetentne. Evo šta kaže Kavel za ovaj primer sa bejzbolom: “Neko ko traži 4. udarac u igri bejzbola, pokazuje da je nekompetentan u ovoj igri, i možda mu se može objasniti u čemu se ona sastoji. U moralnom životu, slična konačnost se ne može postići pravilom, već samo sudom moralne konačnosti, kojem se drugi može kompetentno suprotstaviti, čiji sadržaj može postati predmet moralne rasprave, do čijeg se razrešenja ne može doći pozivanjem na pravila koja definišu jednu instituciju. Ovaj

sud stoga nosi sa sobom posledice koje se u igrama ne uzimaju u obzir.”²³

Sad dolazi ono što je važno i za našu temu – pozivati se na pravila u ovakvim slučajevima, ne samo što ne pomaže, nego, primećuje Kavel, može da bude i štetno. U takvim situacijama potrebna je spremnost da saslušamo drugog, da pokušamo da odgovorimo na njegove razloge, i da u tom procesu artikulišemo sopstvenu poziciju za koju možemo da preuzmemo odgovornost, ali i da pomognemo drugom da artikuliše svoju poziciju. Ovaj razgovor se ne mora završiti slaganjem, ne mora se završiti konsenzusom, ali se uprkos tome može desiti da prepoznamo poziciju svog sagovornika, kao razložnu i kompetentnu poziciju koju, uprkos tome što se razlikuje od naše, možemo poštovati. Opet Kavel: “U takvim raspravama nije u pitanju, ili nije samo to u pitanju, da li poznajete naš svet; u pitanju je da li, ili u kojoj meri, mi možemo da živimo u istom moralnom univerzumu. Ono što je u pitanju nije valjanost moralnosti kao celine, već kvalitet našeg međusobnog odnosa.”²⁴ Pozivajući se na pravila mi propuštamo da učinimo ono što je u takvim situacijama zaista potrebno, da kroz razgovor artikulišemo sopstvenu poziciju i preuzmemo odgovornost za nju, te dopustimo drugome da učini isto. Pravila nam služe da se sakrijemo od odgovornosti, ali i od mogućih loših posledica naše pozicije – naša pozicija, čini nam se, uopšte i nije *jedna pozicija*, ona je *jedina moguća pozicija*, unapred određena pravilima. Mi ne moramo da preuzmemo od-

23 Stanley Cavell, *The Claim of Reason* (New York: Oxford University Press, 1979), str. 268.

24 Stanley Cavell, *Conditions Handsome and Unhandsome* (Chicago and London: UC Press, 1990), str. xxv

govornost za nju, jer ona i nije zaista *naša*, već je unapred određena bezličnim pravilima. Ako nastavak razgovora predstavlja mogućnost da, uprkos neslaganju, sačuvamo naš međusobni odnos, prepoznajući u sagovornikovoju poziciji takođe jednu razložnu poziciju koju možemo poštovati, onda pozivanje na pravila prekida ovaj odnos tako što sagovornika proglašava nerazložnim i nekompetentnim.

Sada mogu jasnije da obrazložim svoju neglagodu sa onim što sam nazvao “pozicijom pravila igre”. Kada Pančić i Milenković obaveštavaju svoje sagovornike, zagovornike belih listića, o pravilima institucije glasanja na izborima u Srbiji, onda to nije neprikladno samo u smislu da je omalovažavajuće ili patronizirajuće. Jeste i to, rekao bih, ali takve stvari su dozvoljene u polemičkim tekstovima. Ono što ovde zaista škripi jeste drugačija vrsta neprikladnosti – neprikladnost pozivanja na pravila u situaciji koja zahteva nešto drugo. Prvo, to smo već konstatovali, koga oni obaveštavaju o ovim pravilima? Svakako ne Srbijanku Turajlić i Vesnu Rakić Vodinelić: one ta pravila sasvim sigurno dobro znaju. Kavelova kritika Rolsa nam pomaže da uvidimo i zašto se u Pančićevim i Milenkovićevim tekstovima uporno pojavljuje figura deteta, zašto se zagovornici belih listića uporno poistovećuju sa decom, i to razmaženom decom – zato što samo detetu ima smisla objašnjavati ova opštepoznata pravila, samo detetu ona mogu ne biti poznata, zato sagovornik mora i retorički biti pretvoren u dete, i to razmažno dete, lošeg đaka u školi demokratije.

Glavni problem je međutim u tome što pozivanje na “pravila igre” potpuno promašuje tačku neslaganja. Ako suočeni sa očigledno

kompetentnim sagovornikom, koji dobro zna da beli glasovi ne mogu izabrati sastav parlamenta, ne pokušavamo da shvatimo njegove razloge da ipak predloži poništavanje listića, nego, umesto toga, ponavljamo ova opštepoznata pravila, onda ne samo da odbijamo da razumemo sagovornikovu poziciju, nego odbijamo i da preuzmemo odgovornost za sopstvenu poziciju. Na taj način odbijamo dalji razgovor i narušavamo naš međusobni odnos – ovde, naravno, ne odnos između privatnih lica, nego između sugrađana.

Dobro, reći će neko, ali zar pravila ipak nisu *pravila*? Zar, uprkos svemu ovome što si nam sada ispričao, ipak nije tačno da se glasati može samo za neku od opcija navedenih na listiću i da beli listići ne mogu izabrati nikoga. Naravno da je to tačno, ali to uopšte nije predmet spora, predmet spora je nešto drugo, što nema veze sa institucijom glasanja kao takvom (baš kao što većina rasprava oko opravdanosti konkretnih obećanja nema veze sa institucijom obećavanja *kao takvom*). Predmet spora se tiče glasanja belim glasom u jednoj konkretnoj situaciji, na jednim konkretnim izborima, iz nekih konkretnih razloga. Rasprava o belim glasovima bi stoga morala da se bavi konkretnom situacijom i konkretnim razlozima, ne apstraktnim pravilima institucije.

Da beli glasovi u konkretnoj situaciji *ne znače ništa*, kao što to tvrdi Milenković, prilično je teško poverovati. Da su samo izraz detinje nekompetencije glasača, još teže. Neko osnovno značenje belih listića u konkretnom slučaju bilo je jasno svim učesnicima u političkom životu – oni su bili znak protesta protiv političke elite, političke ponude koja ne izražava prave podele u društvu,

politike koja je neresponzivna na glasove građana i na pitanja koja su građanima bitna. Nadalje bismo mogli da kažemo, ovi glasovi su bili upereni protiv jednog konkretnog dela političke elite, one izrasle iz takozvane “građanske opozicije”, dakle postpetooktobarske političke elite, koja je, iz perspektive mnogih birača, prokockala svoju šansu, koja je pravila previše kompromisa sa starim režimom i njegovom nacionalističkom ideologijom, koja nije ispunila svoja obećanja itd. Pa ovo je bilo jasno svima, osim *maloj deci*, nije moguće da nije bilo jasno Pančiću i Milenkoviću? Naravno da im je jasno, ali priznajući da im je jasno, morali bi da priznaju i da je njihova sopstvena pozicija – na izborima se mora glasati i to se mora glasati za jednu od ponuđenih opcija – takođe samo jedna pozicija, za koju se mora preuzeti odgovornost, a ne tek prost izvod iz izbornih pravila. Možda je zaista, u konkretnoj situaciji, bilo bolje glasati nego precrtati listić, možda je bilo preskupo izražavati svoj protest upravo na ovaj način, možda je u datom trenutku zaista bilo preče sprečiti takozvano *veće zlo*, ali ništa od svega ovoga nije prost izvod iz “pravila igre”, već pozicija koja se mora braniti razlozima koji se tiču konkretne situacije.

Na očekivanu primedbu da beli listići zaista nemaju nikakvog uticaja na biranje sastava parlamenta, moglo bi se odgovoriti ovako – možda i nemaju, ali demokratija ne počinje i ne zavr-

šava se izborima. Razgovor o stanju naše demokratije takođe je deo demokratije. *Igra glasanja* je možda neizostavan, ali ne i jedini deo složene prakse demokratske politike, u kojoj svoje mesto imaju i izražavanje protesta i nezadovoljstva, i skretanje pažnje na loša institucionalna rešenja, i diskusija, i apelovanje na sugrađane. Reći da je, u konkretnom slučaju, važnije glasati nego izražavati protest ili pokrenuti diskusiju, takođe je pozicija koja se može braniti, ali je, da ponovimo, *samo jedna pozicija*, a ne izvod iz pravila institucije glasanja.²⁵

Ali šta ako beli listići nemaju mnogo veze sa razlozima koji im se mogu navesti u prilog? Ovo je stav koji je izneo Srđa Popović. On je u svom tekstu razmatrao različite razloge u prilog belim listićima (razloge koje ne uzimaju u obzir ni Pančić ni Milenković), da bi na kraju zaključio da svi ovi razlozi “mogu biti i racionalizacija jednog osećanja koje se želi izraziti”:

“Čovek ima prirodnu potrebu da izrazi svoju misao i podeli je s drugim, ali još mnogo više ima potrebu da izrazi svoje osećanje, jer je ono dragoceniji deo svačije ličnosti, njime, više nego mišlju, čovek potvrđuje svoje prisustvo u svetu i u društvu. Osećanje koje beli glasač želi da izrazi jeste: možda sam nemoćan, ali svejedno – ne pristajem!”²⁶

261

25 Pri tom, beli listići, naravno, imaju i uticaja na biranje sastava parlamenta – negativnog uticaja. Ako beli listići uistinu ne mogu izabrati nikoga u parlament, oni i te kako mogu da utiču na rezultate – pa upravo to je i povod cele polemike! Onda kada je, kao na izborima 2012, jasno da su zagovornici belih listića ranije bili glasači, u širem smislu, jedne političke opcije, onda je to i jasan čin kažnjavanja te političke opcije.

26 Srđa Popović, “Vozi majstore, svi su ušli!”, *Peščanik*, pristupljeno 05.12.2017. (<http://pecscanik.net/vozi-majstore-svi-su-usli/>)

Sećamo se brige koju su imali i Rols i Habermas, a koja odjekuje i kod Pančića i Milenkovića – da protest može biti nepolitički, narcistički, ili privatn, da se njemu pribegava u ime nekih privatnih razloga, recimo zabrinutosti zbog svog ličnog moralnog integriteta, za sopstvene čiste ruke, a ne u ime nekih političkih principa kojima se može apelovati na sugrađane. Milenković to na jednom mestu kaže vrlo otvoreno, mada rekao bih, pomalo nespretno:

“Unutrašnja protivrečnost predložene taktike precrtavanja glasačkih listića u tome je što se izlazi na glasanje da se ne bi glasalo (da bi se *neglasalo*). Na glasanje izlaziš da bi se tvoj glas čuo u javnosti, inače zašto bi, kog vraga, uopšte izvodio svoje telo i svoj glas iz privatnosti doma? Lukava taktika, međutim, kaže: izadi, ali budi tih, nemoj da se tvoj glas čuje. [...] Apsurd bi se mogao i ovako izraziti: politika kao aktivno delovanje u javnom prostoru sprovodi se nedelovanjem u javnom prostoru. Ili: politika kao permanentna odbrana javnog prostora sprovodi se neučestvovanjem u odbrani toga prostora. Što, dabome, obesmišljava ne samo čin glasanja, već i postojanje javnog prostora. Ako je javni prostor, dakle politički prostor – prostor vidljivosti, zagovornici strategije precrtavanja predlažu nevidljivost kako bismo bili vidljiviji.”²⁷

Zašto kažem nespretno? Milenković zaključuje da beli glas, upravo zato što uopšte nije glas (na izborima), čini one koji mu pribegavaju *bezglasnim*, odnosno nemim. Iz ovoga on izvodi zaključak da poništiti listić znači povući se iz javne u privatnu sferu. Ako tretiramo ovu tvrdnju doslovno, onda ona izgleda očigledno pogrešna. Naravno, svaki glas je na tajnom glasanju u tajnosti, pa u tom smislu, nijedan glas, a ne samo beli, nije učestvovanje u javnosti. S druge strane, ako je glasanje belim glasom deo javne kampanje, onda se za nju može reći da se odvija u javnoj sferi, kao što je Pavićević, smatram ispravno, pokazao. Zagovornici belih listića očigledno nisu *bez glasa u javnosti*. (Da je tako, s kim bi onda Milenković uopšte polemisao?) Glas na izborima i glas u javnosti nisu ista stvar.

Međutim, možda je na ovu tvrdnju bolje gledati ne doslovno, nego kao na svojevrsnu metaforu. Ako je čitamo na ovaj način, čini mi se da je najbolja interpretacija Milenkovićeve tvrdnje sledeća: glasanje belim glasom, čak i ako je praćeno javnom kampanjom, nije *politički* čin, a ne javni čin. Ono što se belim glasom saopštava nije nešto politički, već nešto privatno – politika je previše prljava za moje, ah, tako čiste ruke. Onda ima smisla odgovoriti – pa politika je veština mogućeg, a ne prilika za demonstraciju ličnog integriteta. Za koga god da glasaš, za nešto preuzimaš odgovornost, to je politika, onaj ko nije spreman da podrži nijednu opciju koja ne ispunjava njegove idealne standarde moralnosti, zapravo više ne učestvuje u politici.

27 Ivan Milenković, “O demokratiji koja će doći (nekad)”, *Vreme* br. 1092, 8. decembar 2011.

Ovo ponovo vodi ka Rolsu. Kod Rolsa postoji razlika između idealne i neidealne teorije. Idealna teorija vam govori o tome kako izgleda društvo koje je ustrojeno u skladu sa izvesnim pravednim načelima, a neidealna teorija vam govori šta treba da radite ili kako da donosite konkretne odluke u društvu – kakva su, zapravo, sva postojeća društva – koje manje ili više odstupa od načela pravde.

Šta su zapravo idealna i neidealna teorija kod Rolsa? Rols razume vrlo dobro da mi živimo u svetu velikih nejednakosti, nejednake moći, materijalnih nejednakosti, statusnih nejednakosti i tako dalje. I kad se on pita na osnovu kojih principa treba da ustrojimo društvo, kako dolazimo do tih principa, za njega je ključno da mi do tih principa dođemo iz situacije jednakosti, iz situacije u kojoj svi imamo jednaku pregovaračku moć. Zato on smišlja jedan teorijski konstrukt koji se zove prvobitni položaj. Prvobitni položaj je fiktivna ugovorna situacija, u kojoj se mi nalazimo iza takozvanog vela neznanja, što znači da ne znamo svoj položaj u društvu, ne znamo svoju ideju i shvatanje dobra – znači, ne znamo da li smo pravoslavci, katolici, ateisti, utilitaristi ili nešto peto; ne znamo koji su nam talenti, ne znamo koje su nam lične sklonosti i tako dalje; i sad, treba da se dogovorimo, ne znajući ništa o mestu koje ćemo zauzimati u društvu koje pokušavamo tu da konstruišemo. Mi se onda dogovaramo oko toga kakvi bi principi bili pravedni, koje bi principe trebalo izabrati pri konstruisanju pravednog društva. Na primer, ako sam pravoslavac, možda bih želeo da svi građani budu pravoslavci, da država uvede pravoslavlje kao državnu religiju i da pokršta-

va, da nameće pravoslavlje kao religiju i tako dalje. Međutim, iza vela neznanja, ja ne znam da sam pravoslavac, i kada se dogovaramo oko principa po kojima ćemo skrojiti državu, ja neću želeći da pristanem na princip koji kaže da država ima prava da nameće jednu religiju, pa čak i ako je ta religija pravoslavna, jer ja ne znam na kojoj strani tog zakona ću ja biti. Ili, ako sam bogat, verovatno bih želeo da živim u državi u kojoj niko neće dirati moje bogatstvo, državi u kojoj su porezi na bogatstvo niski, da mi niko ne uzima porez da finansira bolnice i škole za sirotinju. Ali iza vela neznanja ja ne znam da li ću u društvu čije principe krojim biti bogat. Šta ako sam siromašan? Bolje bi bilo da izaberem princip koji će učiniti i život siromašnih što je moguće boljim, to je onaj Rolsov čuveni maksimalni princip. To je otprilike ideja koja stoji u osnovi Rolsove pretpostavke o velu neznanja i o prvobitnom položaju. E sad, on ima još jednu teorijsku konstrukciju, koja se zove refleksivna ravnoteža, ili “ravnoteža koja se postiže rasuđivanjem”, na pomalo rogovatnom srpskom prevodu.

Šta je ravnoteža koja se postiže rasuđivanjem ili refleksivna ravnoteža? Rols se pita – kako ćemo da sredimo ovaj prvobitni položaj, koji su uslovi prvobitnog položaja? Šta sve znaju, a šta ne znaju akteri u prvobitnom položaju? Koje su njihove osobine, kakva je njihova racionalnost? Ako ti “ljudi”, naši zastupnici, iza vela neznanja, ne znaju baš ništa, ako ih oslobodite svih mogućih znanja o svetu, onda su principi koje oni proizvode previše apstraktni, i zapravo neupotrebljivi. Previše su opšti, ili previše minimalni. I onda Rols kaže: postoji nešto što se zove ravnoteža koja se postiže ra-

suđivanjem, a ona se postiže uravnotežavanjem dve stvari: jedna stvar su uslovi tog prvobitnog položaja koji proizvodi principe, a druga stvar su naše moralne intuicije. Na primer, da je diskriminacija po boji kože loša stvar. Ako bi ovi naši zastupnici u prvobitnom položaju, naši predstavnici, konstruisali neke principe koji krše neku našu jaku intuiciju – recimo, da je diskriminacija po boji kože loša ili da je ropstvo loše – mi bismo onda morali da se vratimo nazad na uslove prvobitnog položaja, i da ih podesimo tako da oni proizvedu princip koji je u skladu sa ovom našom vrlo jakim intuicijom. Rols kaže: mi, zapravo, imamo puno takvih, vrlo jakih moralnih intuicija, oko kojih postoji vrlo široko slaganje. I onda pokušavamo da uravnotežimo naše principe sa našim intuicijama. Negde ćemo malo da promenimo principe, tako da se uklope u intuicije, a negde ćemo da prilagodimo ili odbacimo pojedine intuicije koje se ne uklapaju u principe. I na kraju imamo ravnotežu, tako da nam je jasno odakle dolaze naši principi: oni su zasnovani na našim intuicijama; a jasno nam je i kako su opravdane naše intuicije: opravdane su našim principima.

Kad to uradimo kako treba i kako Rols predlaže, onda na kraju izađu ta čuvena njegova dva principa pravde, o kojima bi detaljnija priča zahtevala mnogo više vremena nego što imamo. Dakle to što Rols kaže o prvobitnom položaju, o velu neznanja i tako dalje – to je ono što se tiče idealne teorije, tako dolazimo do idealnih principa pravde. Ali mi živimo, u to nema sumnje, u društvima koja više ili manje odstu-

paju od principa pravde. I sad je pitanje kako mi procenjujemo koliko jedno društvo odstupa od principa pravde, i kako treba da se ponašamo u tom slučaju? Rols kaže: “Mjera odstupanja od ideala je u značajnoj meri prepuštena intuiciji [...] Ako imamo razložno jasnu sliku šta je pravedno, naša promišljena ubjeđenja o pravdi mogu se približiti liniji, mada nismo u stanju da formulišemo precizno kako je nastalo ovo povećano približavanje. Stoga, mada principi pravde pripadaju teoriji idealnog stanja, u stvari, oni su od opšteg značaja.”²⁸ Znači: mi smo otkrili ove idealne principe pravde. Da li postoji ijedno društvo koje je uređeno u skladu sa njima? Pa, ne postoji nijedno koje je u potpunosti uređeno u skladu sa njima. Ali dok smo dovoljno blizu tim principima, institucije našeg društva su legitimne i mi imamo dužnost da ih poštujemo. Ali koliko smo daleko od idealne pravde? Kako to utvrđujemo? Da li postoji princip ili pravilo kojim možemo da razrešimo koliko smo daleko od idealne pravde? Ne. Mera odstupanja od ideala je u značajnoj meri prepuštena intuiciji. Zašto? To zavisi od mnogo stvari: mi imamo principe, ali društvo na hiljadu načina može da odstupa od idealne pravde. I u izvesnom smislu, imamo samo našu ličnu intuiciju, kojom procenjujemo koliko smo daleko od idealne pravde. I sad nešto što, po mom mišljenju, ima veze sa belim listićima. Odbacili smo Pavićevićevu ideju da su beli listići građanska naposlusnost. Mislim da treba da odbacimo i Milenkovićevu i Pančićevu tezu da beli listići ispadaju iz pravila igre, da ih pravila igre nekako eliminišu. Mislim da treba da mislimo o

28 Džon Rols, *Teorija pravde* (Podgorica: CID, 1998), str. 230–231.

njima kao o nečemu što Kavel zove “povlačenje pristanka”. Dakle, evo šta kaže Kavel:

“Čini se da ideja o usmeravanju pristanka na principe pravde, pre nego na društvo kao takvo, vodi pokušaju da ograniči pristanak koji dajem svojem društvu. Ali meni se čini da se pristanak ne može na ovaj način ograničiti. Ne mogu fokusirati svoj pristanak samo na uspehe ili vrline svog društva. On se prostire u svaki kutak neuspeha i ružnoće mog društva. Između društva koje dostiže strogo saglasje sa principima pravde i onog koje dostiže uzroke građanske neposlušnosti prostire se teritorija na kojoj ustavne demokratije žive svoje svakodnevne živote. Znamo za šta nas je pripremio prvobitni položaj, šta se otkrilo kada se podigao veo neznanja, pozornica naših života. Javne okolnosti u kojima živim, u kojima učestvujem i od kojih ostvarujem dobit, jesu one na koje pristajem, a to su okolnosti sa neizvesnom merom pravde, nejednakostima slobode i dobara koje nisu minimalne, odlaganjima reformi koje nisu neizbežne. Pristanak na društvo nije ni ograničen ni neograničen. Njegov sadržaj je deo razgovora o pravdi.”

Dakle, na šta misli Kavel kada ovo kaže? Suresli smo se s ovim problemom nekoliko puta tokom ovih predavanja. Napetost između ideal-

nih principa i pravila nesumnjivo, hajde da kažem, manjkave institucionalne realnosti, mora da se razrešava u političkoj praksi, to je stalna tenzija koja mora da se razrešava stalnim razgovorom, u najširem smislu te reči. To je nešto što ne može da se razreši pravilima, čak ni ako ste ubeđeni liberal rolsovskog tipa i ako smatrate da postoje idealni principi koji određuju šta jeste pravedno. To još uvek ne govori koliko je daleko naše društvo od toga, i šta mi treba da učinimo da bismo ga doveli bliže ovim idealima, koliko daleko treba da idemo i tako dalje. Meni se čini da se mnogi razgovori o filmovima koje smo gledali tiču upravo toga. Recimo, u filmu *Mr. Smith goes to Washington*,²⁹ nekoliko tih dijaloga su zapravo dijalozi između institucionalne prakse i visokih ideala jednog političkog sistema. To je razgovor između njega i nje na početku filma, pa na kraju, onaj deo koji nam je izgledao svima vrlo nerealno, ali meni se čini da je jako značajan, taj deo gde se on na kraju filma, držeći onaj filibaster, već užasno iscrpljen, samo što ne kolabira, obraća svom mentoru, stalno ga podsećajući na ideale. Mentor se, s druge strane – toga se sećamo – poziva na političke kompromise: politika je kompromis, politika je praksa. Da li je to tačno, da li je u pravu? Pa jeste, politika jeste kompromis, politika jeste praksa. Ali koliko daleko možemo da kompromitujemo svoje ideale i da budemo u stanju da zadržimo svoj moralni integritet i da još uvek mislimo da smo na pravoj strani? Ili, da još uvek živimo sa tom kompromitacijom? To je pitanje koje stalno mora da se postavlja u

29 U sklopu škole “Humanistika u tranziciji”, prikazan je i film Frenka Kapre, *Mr Smith Goes to Washington* (1939).

demokratiji. Nema pravila koje ga razrešava. Pri tom, obratite pažnju, ne radi se o privatnim moralnim idealima – ja sam hrišćanin i moji moralni ideali su takvi i takvi ili ja sam pacifista, i oni su takvi i takvi – radi se upravo o idealima koji stoje u osnovi našeg institucionalnog poretka, na osnovu kojih smatramo taj poredak legitimnim, jer je on njihova dovoljno bliska aproksimacija.

266 Dakle, postoji nešto što Kavel naziva povlačenjem pristanka, i otprilike ga određuje ovako – ovo nije Kavel, nego njegov tumač Stiven Malhol: “Povlačenje pristanka je odbijanje da dam svoj glas društvu za koje smatram da već guši moj glas. Povlačenje pristanka nije zasnovano na principu, već na ličnom bolu ili patnji, ali je političkog porekla. Ono ne zahteva reformu, nego priznanje i otvorenost za ponovno zasnivanje društva.”³⁰ Ovo povlačenje pristanka nije privatni čin, već je takođe politički čin – povlačeći svoj pristanak na društvo ja moram istovremeno da kažem i “ono više nije moje” i “ono više nije naše”, ono ne govori više u naše (ne samo u moje) ime. Naše povlačenje pristanka je, po Malholu, vid radikalnog i “na izvestan način samokažnjavajućeg”³¹ protesta koji postavlja zahtev pred naše sugrađane da na njega odgovore. Iako, kako Malhol primećuje, uvek postoji mogućnost da je naš zahtev neopravdan – zasnovan na zavisti ili na neki drugi način nekompetentan – on se ne može *a priori* odbaciti pozivanjem na principe ili pravila. Na svaki takav zahtev moramo odgovoriti lično,

preuzimajući odgovornost za svoj sud. Ako ga odbacimo, onda smo ga odbacili na osnovu svog suda, pravila to ne mogu učiniti umesto nas. A pošto smo to učinili na osnovu svog suda, mi na taj način definišemo sopstvenu političku poziciju (nužno parcijalnu, odnosno pristrasnu), odnosno sopstveni politički identitet, kao i granice zajednice kojoj pripadamo.

A evo šta kaže sam Kavel:

“Povlačenje pristanka se odvija na polju na kome se moralna opravdanja iscrpljuju, a pravda kakva trenutno jeste je već uradila sve što može. Na ovom polju se možda ne može tvrditi konkretna nepravda, ali patnja je tolika da se, s druge strane, pravda ne može tvrditi. Umesto toga, nešto se mora pokazati. Ako, kao što je izuzetno verovatno, nastavim da dajem svoj pristanak na to kako stvari stoje, ono što se mora pokazati ili priznati jeste da me moj pristanak, moje obećanje, kompromituje, da je to nešto za šta sam uvek znao da se može dogoditi. Da znam da je promena neophodna i da joj treba težiti, počev od mene samog; ali onda isto tako moram pokazati, uz rizik narušavanja sopstvenog integriteta, da nastavljam da dajem svoj pristanak na to kako stvari stoje, bez razloga, samo na osnovu svoje intuicije da je naša zajednička udaljenost od savršene pravde, iako na trenutke skoro nesno-

30 Stephen Mulhall, “Promising, Consent and Citizenship”, *Political Theory* 25:2 (1997), str. 187

31 Ibid.

sno bolna, još uvek nastanjiva, pa čak i neophodna kao pozornica kontinuirane promene.”

I evo nekog provizornog zaključka: dakle, meni se čini da su beli glasovi neka vrsta povlačenja pristanka, neka vrsta signalizacije da više ne možemo da živimo sa ovom merom kompromisa. U tom ključu čitam i ono što je napisao Srđa Popović. Ono što Milenković identifikuje kao “paradoks” ili “apsurd” belih listića – odbijanje da se učestvuje u političkom procesu (izborima), iz političkih razloga, čini mi se upravo kao konstitutivni momenat povlačenja pristanka, kao “odbijanje da dam glas društvu koje već guši moj glas” (čini ga bezvrednim, neresponzivno je na moj glas). To je upravo ono po čemu se beli glas razlikuje od apstinencije, po tome što nisam odustao od izlaska na izbore, izašao sam i poništio listić. Značenje tog gesta jeste da je moje nezadovoljstvo “političkog porekla”, da sam spreman da učestvujem u političkom životu, ali ne ovako, ne u ovim uslovima.

To što je ovo povlačenje pristanka zasnovano, ne na principu, već na “ličnom bolu, ali bolu političkog porekla”, takođe mi se čini kao dobro objašnjenje za strah koji prepoznamo kod Milenkovića i Pančića – da je u pitanju neki privatni čin, čin koji nema veze sa politikom. Ovaj strah, sklon sam da verujem, možemo prepoznati i kod Pavićevića, koji pokušava da pronađe princip kojim bi opravdao bele listiće, kao da “lični bol, političkog porekla”, nije dovoljan i da je neophodno nešto čvršće. Ali, nije neophodno, a nije ni moguće – odnosno, da postoji princip koji utemeljuje povlačenje pristanka, onda to ne bi bilo povlačenje pristan-

ka, već nešto drugo – možda upravo rolsovski definisana građanska neposlušnost. Opasnost da smo pogrešno prepoznali svoj bol, da on nije političkog, već nekog drugog porekla, ne može se izbeći pozivanjem na pravila. Možda grešimo, a možda i ne, naš apel se međutim, ne može unapred ni prihvatiti ni odbaciti na osnovu pravila.

Pravila postoje, postoje i neki visoki ideali liberalne demokratije, ali je zjap između ideala i prakse postao tako veliki da je postao nepodnošljiv za naš moralni integritet i povlačenje pristanka je apel upućen sugrađanima, koji možda imaju drugačiju intuiciju – pošto se na kraju procena te udaljenosti svodi na intuiciju – da sami razmotre kako procenjuju tu meru udaljenosti i da li mogu da žive s njom. Drugi ne moraju da se slože sa mnom koji taj apel upućujem, ali ne mogu ni da ga odbace kao neosnovan – jer on ni ne tvrdi da je osnovan na način koji se može nedvosmisleno dokazati. Kao dokaz može pokazati samo sopstvenu patnju; Srđa Popović bi rekao svoje osećanje; Kavel – svoju intuiciju. Odgovor na ovakav apel bi trebalo da bude, “priznanje i otvorenost za ponovno zasnivanje društva”, dakle uvažavanje tuđeg bola kao stvarnog i priznanje sopstvene kompromitovanosti učešćem u sistemu koji drugome nanosi bol. Čak iako nastavimo da dajemo svoj pristanak društvu (a većina će učiniti upravo to), važno je da prepoznamo da nas taj pristanak kompromituje, da on ima svoju moralnu cenu, da smo mi te cene svesni i da uprkos tome potvrđujemo svoj pristanak – recimo zato što smatramo da je i ovakvo društvo, kako god nesavršeno bilo, još uvek “scena kontinuirane promene”.

Kavel zamišlja povlačenje pristanka kao pitanje koje se postavlja sugrađanima: “Kako živite u sopstvenoj koži, znajući i videći ono što znate i vidite?” Ovo se odnosi na različite nepravde koje se odvijaju pod okriljem postojećih institucija. Kada govorimo o belim glasovima, pitanje bi moglo da glasi – “Kako i dalje možete da učestvujete u izborima, znajući i videći da su oni u izvesnom smislu šarada, da se na njima ne odlučuje ni o čemu, da je politička elita nedodirljiva, da ništa ne zavisi od toga kako ćete glasati?”

Kako odgovoriti na ovo pitanje? Kavel kaže, ne tako što ćemo reći “Zato što je sadašnje stanje stvari samo igra ili domen pravde, ili pravde dovoljno dobre da je treba braniti”, jer “takav odgovor bi podrazumevao ono što sam već s prezirom odbacio – tretiranje onoga ko upućuje ovo pitanje kao nekompetentnog”. Ne ni tako što bismo rekli: “Zato što je moje društvo dovoljno dobro ovakvo kakvo je; ili: ono je jednako dobro, ako ne i bolje od svih drugih sa uporedivim resursima; ili: cena koju bi ljudi morali da plate za bržu promenu društva je previše visoka.” Zašto ne? Zato što:

“Ja verujem da su ove stvari istinite; sudim da jesu. Verovati u to je opklada demokratije, vera koju demokratija polaže u samu sebe. Ali ja nemam ništa bolje znanje o ovim stvarima nego ti. Ne mogu te *informisati* o njima. Ja nisam moralno kompetentniji od tebe. Ali u tom slučaju, tvoj prekor pokazuje da sam ja

moralno kompromitovan. Kako živim sa ovim saznanjem određuje moj doprinos moralnom životu mog društva.”³²

Pozivanje na pravila igre koje praktikuju Milenković i Pančić jeste jedna vrsta izbegavanja da se preuzme odgovornost za sopstveni pristanak, da se izbegne da se uopšte razmišlja o moralnoj ceni po integritet koju pristanak nosi sa sobom. Oni kažu, otprilike: društvo je takvo kakvo je, politika je takva kakva je, mi to prihvatamo jer nas na to primoravaju sama pravila, a oni koji to ne prihvataju žele nešto s one strane mogućeg. Ovako Milenković:

“Naime, taktika precrtavanja počiva na jednom mesijanskom momentu: primiri se, otkazi poverenje trenutnim elitama, nemoj da dripcima daš glas, strpi se i, kad-tad, nekad, jednom, u nekakvoj budućnosti, pravi će se čovek pojaviti, ukazaće se mesija, spasitelj, doći će nam *prava* demokratija (a ne *ovo*) [...] Ta neobična pojava da (nestrpljivo) očekujemo *pravu* demokratiju, *istinsku* demokratiju, demokratiju koja će (tek) doći, demokratiju koja zaslužuje to ime, a ne *ovo* što imamo, nije nova, uopšte. Nisu joj odoleli antički mislioci. I oni su bili vrlo nezadovoljni stanjem stvari. Ni Ruso joj nije odoleo. I on priziva nekakvu *pravu* demokratiju, jer mu se postojeća nešto ne dopada (*Društveni ugovor*, knjiga treća, glava IV, str. 74-75

32 Stanley Cavell, *Cities of Words: Pedagogical Letters on a Register of the Moral Life* (Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 2004), str. 184.

našeg prevoda). I kao da je bio potreban jedan Derida da bi tu stvar malo razjasnio i primetio kako je demokratija *uvek* u dolasku, kako ona, ta prava, istinska demokratija jeste horizont našeg očekivanja bez kojeg nema istinske i prave demokratije, odnosno naša demokratija, sada i ovde, jeste taj horizont očekivanja koji se pomera kad god mu priđemo, ali on jeste tu, te je naša demokratija i istinska i prava, podložna beskonačnim korekcijama. Ta istinska i prava demokratija isto je što i javni, politički prostor koji se svakodnevno, naročito na izborima, ima braniti aktivnim učesćem građana, a ne fantaziranjem o precrtanom glasačkom listiću. Dokle god ima izbora, makar on i ne bio savršen (a ni jedan izbor nije savršen, kao što nema savršene demokratije), ima slobode.”

U ovom pasusu, beli glas se čita kao neka vrsta utopizma i moralizma, odnosno kao odbacivanje demokratije, *ovde i sada*, zarad ideje savršene demokratije, *prave* demokratije. Umesto toga, Milenković insistira na tome da demokratija već jeste sada i ovde – podložna korekcijama, uistinu – ali sasvim prava. Činjenica da demokratija već jeste ovde, onda nas sledstveno obavezuje da u njoj učestvujemo, *u skladu sa pravilima igre*, dakle pre svega glasajući na izborima. Zanimljivo je da Milenković ovakav stav podupire pozivanjem na Žaka Deridu i njegov pojam *demokratije-koja-će-doći*. Problem je u tome što Derida upravo insistira na zjapu između savršene demokratije

(ili pravde) i svakog konkretnog slučaja institucionalne demokratije (ili zakona). Mesijansko obećanje nije, za Deridu, samo “fantaziranje”, već konstitutivni deo demokratije kao *obećanja*. Kako on piše:

“Ovo ne znači da će ‘demokratija koja će doći’ biti naprosto buduća demokratija koja ispravlja postojeće uslove takozvanih demokratija, već pre svega da je ova demokratija o kojoj sanjamo povezana sa pojmom obećanja. Ideja obećanja je upisana u ideju demokratije: jednakost, sloboda, sloboda govora, sloboda štampe – sve ove stvari su upisane kao obećanja u demokratiju. Demokratija je obećanje. Zato ona predstavlja istoričnije pojam političkog – ona je jedini pojam režima ili političkog u kojem je istorija, to jest beskonačni proces popravljavanja i usavršavanja, upisana u sam pojam. Dakle ona je u potpunosti istorijski pojam, i zato je nazivam ‘koja-će-doći’.”³³

269

Prema Matijasu Frišu, ovo znači da je za Deridu demokratija jedini politički sistem koji sebe nužno uvek smatra nesavršenim, odnosno otvorenim za dalje usavršavanje, “na taj način se otvarajući za mesijansku budućnost”:

“Na ovaj način demokratija priznaje svoju konstitutivnu nesavršenost, odlaganje pune prisutnosti za budućnost koja će dolaziti zauvek [...] budućnost koja će doći pokazuje da se sve sedi-

33 Jacques Derrida, *Politics of Friendship* (London: Verso, 1997), str. 105.

mentirane institucije i politički odnosi zasnivaju na istorijskim odlukama (pre nego na prirodnim granicama) i da se mogu vratiti u svoju neodlučivost [...] demokratiji je neophodna samodekonstrukcija njenih osnovnih pojmova i institucija (tako da demokratska društva ostaju otvorena za izazove i usavršavanje).”³⁴

270 Problem je sada očigledan – dok Derida piše o demokratiji-koja-će-doći, upravo kako bi doveo u pitanje svaku konkretnu institucionalizaciju demokratije, kako bi ukazao na istorijsku kontingentnost, pa stoga i na njenu većitu *odloženost*, otvorenost za mesijansku budućnost, izazove i usavršivost, Milenković se na ovaj pojam poziva upravo kako bi potvrdio punu prisutnost demokratije, utvrdio njene već postojeće institucije, zatvorio mogućnost za izazove koji postavljaju pitanje neodlučivosti svake institucionalizacije demokratskog obećanja, i u konačnom zaključio da se svaka korekcija demokratije mora obavljati unutar već postojećeg institucionalnog okvira (“jer demokratije je pre svega pridržavanje pravila igre”).

Nasuprot tome, Dejvid Oven primećuje snažnu vezu između Deridine demokratije-koja-će-doći i Kavelovog demokratskog perfekcionizma. Pozivajući se na poznati odeljak II5 iz Vitgenštajnovih *Filozofskih istraživanja* o “slici koja nas je zarobila” i iz koje nismo mogli da izađe-

mo “zato što je bila u našem jeziku” i jer nam je izgledalo da je “on neumoljivo ponavlja”, Oven zaključuje:

“U oba slučaja, prepoznavanje nasilja koje je sastavni deo izostavljanja ili potiskivanja istaknutih aspekata naših političkih identiteta, podstiče obavezu da nas podseti na kontingentni karakter naših slika, na to da su te slike stvorene u konkretnim okolnostima i u vezi sa konkretnim praktičnim pitanjima, te da otvori prostor za naše političke imaginacije, rastvarajući dogmatske tvrdnje da ‘stvari *moraju/ne mogu* da stoje tako i tako.’”³⁵

Po Ovenu, za oba autora, kako Deridu tako i Kavela, ključan je “estetski aspekt našeg rasuđivanja i iskustva”, koji omogućuje razvijanje demokratskog etosa, a samim tim i mogućnost perfekcionistačkog razgovora koji nije ograničen terminima određenog institucionalnog okvira u kojem se trenutno nalazimo.

S druge strane, stanovište pravila igre kao da je zarobljeno slikom demokratije kao pravila igre, u toj meri da demokratiju svodi samo na ono što se u okvirima ovih pravila može reći i učiniti, na taj način gušeći svaki drugačij glas, i “istaknute aspekte naših identiteta” koji se u ova pravila ne uklapaju, kao i estetski aspekt našeg rasuđivanja koji je, kako kod Kavela

34 Matthias Fritsch, “Derrida’s Democracy to Come”, *Constellations* 9:4 (2002), str. 578.

35 David Owen, “Democracy, Perfectionism and ‘Undermined Messianic Hope’: Cavell, Derrida and the Ethos of Democracy-to-Come”, *The Legacy of Wittgenstein: Pragmatism or Deconstruction*, Ludwig Nagl and Chantal Mouffe eds. (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001), str. 138.

tako i kod Deride, neophodan u određivanju naše pozicije prema udaljenosti našeg društva od savršene pravde.

Jedna slika iz Pančičevog teksta to naročito rečito potvrđuje. Pančić kaže da su beli listići “po definiciji gubitnička opcija, i to, da se razumemo, ne od neke sorte ‘plemenitog gubitništva’, nego od onog nad kojim se možeš samo stužiti, kao kad gledaš muvu koja uporno udara o prozorsko staklo”. Svakom čitaocu Vitgenštajna, slika će biti poznata – samo što kod Vitgenštajna muva ne udara u prozor, već je zarobljena u flaši za hvatanje muva. Još značajnija razlika, međutim, leži u tome što kod Pančića nema izlaska kroz prozor – ovaj je čvrsto zatvoren; dok je Vitgenštajnov filozofski cilj da muvi “pokaže put” iz ove flaše. Prozor su ovde sasvim očigledno institucionalna pravila igre u koja “udaraju” beli glasovi pokušavajući da dođu do demokratije čiju mogućnost vide, ali do koje se ne može doći jer ih u tome sprečavaju već pomenuta pravila. Pravila se onda uzimaju kao prirodna ograničenja naše mogućnosti promene društva u kojem živimo, a ne kao, kako bi rekao Kavel, *artefakt*, plod našeg zajedničkog političkog delanja, pa stoga podložna i političkoj promeni. Naravno, nijedan pojedinac ovu promenu ne može sprovesti sam – i otud “bol i uznemirenost” koju u nama budi saučestvovanje u nepravednim ili nesavršeno pravednim institucijama. Međutim, sve dok smo spremni da prepoznamo artificijelnost svake institucije i sopstvenu kompromitovanost učešćem u njoj, mogućnost promene ostaje otvorena. Ali za to je neophodno osloboditi se slike pravila koja nas drži zarobljenim.